

Гафаров Е. Е.

ЕТНІЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСНОГО СВІТОГЛЯДУ Ч. ЧЕЛЕБІЄВА

За роки державної незалежності України введено до наукового обігу багато фактів, імен, явищ, які з різних причин випали з поля зору вчених або висвітлювалися неповно. У тому числі поза увагою залишилася багатогранна спадщина Челібжана Челебієва (1885-1918) – активного учасника кримсько-татарського національно-визвольного руху першої чверті ХХ століття, видатного релігійного та політичного діяча-поета, який мав значний вплив на формування політико-правової думки, становлення національної правової свідомості кримськотатарського народу.

Відсутність в українській історико-правовій науці спеціального дослідження про Ч. Челебієва, актуалізує поглиблене вивчення його громадсько-політичної, релігійної та культурно-освітньої діяльності, осмислення його місця і ролі у створення Кримської Демократичної республіки, її Конституції, органів національного самоврядування, розвитку автономістської концепції державного устрою Криму на засадах релігійно-культурної автономії кримських татар. При цьому суттєвим є введення до наукового обігу нових джерел як необхідної умови об'єктивного і всебічного висвітлення наукової біографії визначного історичного діяча та формування його політико-правових поглядів.

Особливо це стосується дослідження раннього періоду життя Ч. Челебієва, коли під впливом етнічних, релігійних та культурно-освітніх чинників формувався його особистостний світогляд.

Різноманітним аспектам державної і політичної діяльності Ч. Челебієва присвячені наукові розвідки О. і В. Зарубіних, Ю. Кандимова, В. Матвієнко, Є. Сеїтбекірова, А. Соисаля.

У контексті нашої статті ми не можемо обминути монографічні дослідження А. Бочагова, Т. Боятжієва, Д. Валідова, В. Єлагіна.

Але найбільш ґрунтовну допомогу надала автору монографія О. Тимошука і П. Тарана «Кримськотатарська політико-правова думка кінця ХVІІІ – початку ХХ століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції». У нашому дослідженні вона відіграла роль теоретичного плану, дозволила встановити ідейні витоки автономістських та державних проєктів, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці.

У відповідності до мети даної статті визначено такі наукові завдання: виявити основні чинники, які впливали на формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва; проаналізувати умови за яких відбувалося становлення його релігійних і науково-освітніх уподобань.

Ч. Челебієв народився 1885 р. у селищі Сонак перекопського повіту Таврійської губернії в родині великого землевласника.

На основі аналізу архівних та друківаних матеріалів дисертант дійшов висновку, що одним із чинників, які вплинули на формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва був соціальний (походження, родина, оточення).

Батько Ч. Челебієва Ібраїм Челебі як і його предки був главою відомого роду, а його родина користувалася пошаною серед односельчан. Сім поколінь цієї родини були більш відомі своєю хоробрістю і людяністю, ніж багатством.

У Криму, особливо в степових регіонах, кримські татари за своїм соціальним походженням традиційно поділялися на біло-кісткових (знатних) і чорно-кісткових (простолудинів). І.Челебі відноситься до роду челебеїв, що сформувався на половину з біло-кісткових і на половину з чорно-кісткових. Взагалі-то за часів Кримського ханства звання челебеїв було привілеєм, який хан надавав своїм підданим за особливі досягнення [1, р. 9-10].

Сам термін «челебі» має арабське походження і означає «вихований, привітний господар» [2, р. 290-291]. Згодом він стає назвою духовного стану біло-кісткових. Так, наприклад, слово «челебі» в імені Ібраїм Челебі, Абдулалім Челебі, Ебу-Бекир Челебі, Номан Челебі, Аджи Іслям Челебі, Шейх-уль Іслям Челебі є не прізвиськом, а словом визначаючим приналежність до духовного стану біло-кісткових «Бой-Уруг» [3, р. 9-10]. За даними І.Абдуллаєва [4, с. 104-110] в Державному Архіві Автономної Республіки Крим є документи підписані власноручно батьком і дядьком Ч.Челебієва. Повне ім'я батька Ч.Челебієва – Ібраїм Челебі Осман Челебі Абдул-Г'ані ефенді, повне ім'я дядька Мемедемін Челебі Осман Челебі Абдул-Г'ані. Таким чином, ім'я діда Ч.Челебієва було Осман Челебі, а прадіда - Абдул-Г'ані ефенді. Автором встановлено і ім'я батька Абдул-Г'ані ефенді. Його ім'я було Меїн, а за іншими джерелами, Аджи молла [4, с. 106].

За даними перепису 1795 р. Меїн Аджи молла був записаний як представник духовного стану з с. Кипчак Перекопського повіту. В 1806 р. Меїн Аджи молла помер. Але пізніше, коли проходив перепис населення, його синів Мамеді і Абдул-Г'ані записали як громадян, що відносяться до стану селян [5, арк. 1]. В 1836 р. Мамеді і Абдул-Г'ані звертаються до муфтія з проханням про повернення їх у духовний стан. Муфтії Сеїт-Джеміль ефенді доручає розглянути це питання судді Перекопського повіту [4, с. 106], який підтвердив законність вимог Мамеді і Абдул-Г'ані. Муфтії Сеїт-Джеміль ефенді в 1837 р. звертається в Таврійське губернське релігійне управління і до губернатора Таврійської губернії із поданням про переведення братів Мамеді і Абдул-Г'ані із стану селян в духовний стан згідно параграфу 7 Положення про Таврійське релігійне управління мусульман. Це було вирішено позитивно [5, арк. 2-8]. Як відзначено в списку мусульманських духовників, складеного Таврійським релігійним управлінням мусульман, прадід Ч.Челебієва Абдул-Г'ані ефенді був муедзином в мечеті с. Моллалар-Ели [6, арк. 7; 7, арк.13]. 16 липня 1856 р. його призначають імамом в мечеті с. Барин того ж повіту [8, арк. 25]. У Абдул-Г'ані було два сини: Осман Челебі і Ісмаїл Челебі [9, арк. 1].

23 липня 1858 р. Османа Челебі обирають імамом с. Барач Перекопського повіту [10, арк. 19; 11, арк. 152]. В 1864-1867 рр. він стає головним імамом Бурлакташської волості Таврійської губернії [12, арк. 112-119, 122-127; 13, арк. 5]. В 1887 р. за проханням жителів с. Іргиз Ішунської волості Ібраїм Челебі (батько Ч.Челебієва) згідно з рішенням управління Таврійської губернії призначається імамом в с. Буюк-Сонак, а його дядько Ісмаїл Челебі призначається муедзином [14, арк. 2-8].

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що повної і достовірної інформації про розміри земельного володіння Ібраїма Челебі на сьогодні не існує. Але у фондах Державного Архіву АРК збереглися геофізичні записи про землі братів Ібраїма Челебі і Мемедеміна Челебі в с. Буюк-Сонак, Куркчи-Кирей і біля озера Айгуль [4, с. 104-110].

Їх загальна площа складала 802 десятини, 5885 сажень [15, с. 382].

Автором віднайдені документи, які свідчать, що в останні роки життя родина І.Челебі розорилася. Землі і більшість майна були продані [16, р. 9-10]. Незважаючи

на це, родина І. Челебі мала великий авторитет серед селян. До них приходили і шукали допомоги скривджені, вони допомагали з облаштуванням сиротам, вирішували конфлікти між жителями села, надавали допомогу сільському імаму та сільському вчителю, активно захищали своїх односельчан коли їх права порушувалися державними чиновниками [17, р. 27].

Показове ставлення Ч. Челебієва до своїх батьків. Вони для нього мали величезний авторитет. У кримських татар, традиційно, завжди цінувалося батьківське благословення дітей на певні вчинки. Про це підтверджують народні прислів'я і приказки. «Баба-ана ынджыткъа ннынъ ахыры онъмаз» (Хто ображає батьків, кінець того буває сумний); «Бабасына хайир этмеге ннин кимче хайры тиер?» (Кому зробить добро той, хто не робить добра своєму батьку?) [18, с. 18].

У своїх споминах Ч. Челебієв пише, що навчаючись у мектебе-руштіє під впливом учителя і навчання «...люблячи батьків і матерів наших, ми полюбили їх ще більше, але вже іншою свідомістю і іншим почуттям» [19, р. 158].

Батько для Ч. Челебієва завжди був наставником, вчителем, мудрецем, турбота про якого завжди була для сина першочерговою.

Що стосується матері, то вона була першим вихователем Ч. Челебієва. На жаль, матеріалів про матір Ч. Челебієва майже немає. За матеріалами, які віднайдені в ході дослідження, відомо, що мати Ч. Челебієва теж була з роду челебі, ім'я її Джиханшах [20, р. 9-10]. Хоча те, що її дійсно звали Джиханшах достовірно не відомо. Ш. Бекторе пише, що діда Ч. Челебієва з боку матері звали Джиханшах Челебі. А. Улькюсал пише, що матір Ч. Челебієва звали Джиханшах [21, р. 171].

Безкорисливість і жертвовність близьких Ч. Челебієва в громадській роботі служили йому прикладом самовідданості. Знайомство з народною творчістю, традиціями, повсякденне життя кримських татар на селі сприяли усвідомленню ним значення національних проблем.

Важливу роль у становленні політико-правових поглядів Ч. Челебієва відіграла усна народна творчість, яка формувала його світоглядні, етичні, естетичні принципи та поведінку в суспільстві.

Це в першу чергу стосується народних пісень, танців і усної народної творчості: прислів'я, приказки і казки. Ці форми народної творчості, на думку В. Ганкевича, дозволяють «більш об'ємно показати століттями відшліфоване відношення етносу до тих чи інших соціальних і ситуативних аспектів повсякденного життя» [18, с. 14].

Нас, перш за все, цікавлять ці проблеми у розрізі етнопедагогічних поглядів кримських татар, які сформувалися в кінці XIX – початку XX ст. Протягом багатьох століть кримськотатарський народ відібрав у своїй історії найбільш цінне у педагогічному відношенні у практику родинного виховання багатьох поколінь і зафіксував його у формі повчальних афоризмів. Вони створювалися на основі повсякденних спостережень і виходячи із матеріальних, духовних потреб етносу, формуючи не тільки його національний характер та психіку, а і розвиваючи в певному і необхідному напрямку молодь. Автор вважає, що прислів'я і приказки кримських татар були як би етнопедагогічними мініатюрами для Ч. Челебієва, які віддзеркалювали душу народу і несли в собі величезний виховний потенціал, що дозволяло виховувати позитивні моральні якості.

В 1890 – 1900 рр. в Перекопському повіті Таврійської губернії існував звичай організовувати змагання на краще знання прислів'їв і приказок серед запрошених на весілля, ювілей або на толоку. Учасники цієї традиції обирали одного або двох старших (баш), які проводили гру. Баш надавав за чергою слово кожному по колу справа наліво. Гра продовжувалася декілька годин, а іноді до ранку.

Чоловік, до якого дійшла черга, вставав з свого місця і ставав на коліна перед старшим. Він проголошував прислів'я, вставав а його місце займав інший учасник. Учасники гри, які не могли назвати нове прислів'я сплачували штраф у розмірі трьох або п'яти копійок. Після закінчення гри на зібрані гроші купували халву або цукерки для пригошення присутніх. Після закінчення прислів'їв, учасники гри переходили до приказок [22, с. 9 - 10].

Збереглися спогади Ч. Челебієва про вплив усної народної творчості на формування його кращих моральних якостей. Зокрема, він згадує свого шкільного вихователя Мавультай. «Ми заслуховувалися її довгими, нескінченними історіями, розпочавши які, вона продовжувала їх без втоми. Мавультай знала дуже багато прислів'їв, приказок, загадок. Вона заворожувала ними, заставляла слухати їх. Коли вона говорила, її і без того маленькі усміхнені добрі очі ставали ще меншими, на круглих щоках з'являвся рум'янець. Глибоко зітхнувши, вона починала свою розповідь стискаючими душу рідними словами татарської мови. Мелодичні переливання її голосу розтікалися, ніби струмок, ніби солов'їна трель, захоплюючи нас за собою. В такий час все навколо затихало, замирало, навіть ластівки – і ті замовкали, прислуховуючись до неї» [19, с. 156].

Без сумніву, такі національні звичаї виховували у Ч. Челебієва почуття поваги до предків, старших. Вони дозволяли запам'ятовувати ті зразки народної мудрості, які несли в собі кращі моральні принципи кримськотатарського народу.

Серед них відзначимо прислів'я і приказки, які формували у Ч. Челебієва такі риси характеру як терпіння, почуття справедливості, правдивості і чесності, дружбі, працелюбності, чемності і вихованості, поваги до старості.

Прислів'я і приказки кримських татар, складені на протиставленні позитивного і негативного – це пам'ятки фольклору, які свідчили про відношення народу до добра і зла. Негативні риси характеру і поведінки знайшли відображення в кримськотатарських висловлюваннях.

Серед них необхідно відмітити наступні: про лицемірство, користолобство, жадність, безчесність, марнослів'я [18, с. 15-16].

Таким чином, ці характерні пам'ятки усної народної творчості у лаконічній і образній формі формували у Ч. Челебієва позитивне ставлення до навколишнього світу, людей, родини і викликали огиду до негативного.

Як зазначалося, Ч. Челебієв виріс в родині, яка суворо дотримувалася загальних засад мусульманської релігії, на яких будується ісламська цивілізація.

По-перше – це віра в Аллаха, єдиного бога, та його посланника на Землі Мухамеда. За мусульманською доктриною, люди, які не сповідують іслам, – „невірні“, серед них іудеї та християни виокремлюються як ахль аль-кітаб – „люди Писання“. Згідно з священною книгою мусульман Корану вони вірять у того ж бога, що і мусульмани. Цей бог раніше надсилав їм своїх посланників – Мусу (Мойсея), Ісу (Ісуса), які несли людям слово божє. Проте люди спалювали і забули те, чому їх учили посланники. Тому Аллах направив на Землю свого останнього пророка Мухамеда зі словом божим, що записане в Корані. Це остання спроба наставити людство на праведний шлях, застереження, після якого настане кінець Світу і Суд, що кожному визначить за його справами – райський сад чи пекельний вогонь [23, стр. 21].

По-друге – це саят або намаз, особиста молитва п'ять разів на добу з попереднім ритуальним миттям і колективна молитва щоп'ятниці у масджиді – мечеті під керівництвом імама – духовної особи, яка має відповідний сан [23, стр. 21].

По-третє – це саум, піст, що вимагає від мусульманина утримуватися від життя їжі, води та розваг у місяць рамазан та по деяких інших датах. Закінчується піст святом розговіння ід аль-фітр. До постових обмежень іслам додає численні заборони, що регулюють різні сторони життя мусульманина. Наприклад, щодо вжиття алкогольних напоїв та свинини, виконання лихварських операцій тощо [23, стр. 22].

По-четверте – це хадж, проща до Мекки, де розташований головний храм мусульман – мечеть аль-Масжид аль-Харам з Каабою, спорудою до якої вмуровано „чорний камінь”, залишки космічного метеориту, надісланого Аллахом як символ його могутності та благовоління. Прочани тут проходять церемонію ритуального очищення, п'ють воду священного джерела Замзам і здійснюють моління в околицях Мекки, у місцевості, де за легендою перший проповідник істинного єдинобожжя Ібрагим (біблейський Авраам) приніс Аллаху в жертву ягня. У пам'ять про це мусульманин повинен під час головного ісламського свята ід аль-кабір, курбан-байрам, що завершує прощу до Мекки, зарізати тварину [23, стр. 22].

По-п'яте – це закят, обов'язковий податок на майно і прибутки, що за мусульманською доктриною має надходити на потреби громади і розподіляється серед бідних та незаможних. До того ж кожному мусульманину належить здійснювати й садаку – добровільні пожертвування та милостині.

Перераховані нами основні засади ісламської релігійної догматики лягли у підвалини формування особистостного світогляду Ч. Челебієва і певним чином відбилися на психологічному й ідеологічному рівні його національної правосвідомості.

За складом свого характеру Ч. Челебієв ріс доброю дитиною, мав сильну волю, завжди добивався поставленої мети. Для нього не існувало слів «бути тим, що програв». Яким б не були скрутні обставини, він ніколи не плакав «а його сльози, немов ще не зібравшись, перетворювалися в пар і випаровувалися, залишаючи сліди на спітнілому лобі» [24, р. 28].

Початкову освіту Ч. Челебієв отримав в школі с. Сонак, але, після її закриття за вказівкою російських урядовців, змушений був продовжувати навчання в мектебе Ачкора, яке було розміщено біля Джанкою. Кошти на навчання були надані родичами А. Челебі і Ебу-Бекир Челебі [17, р. 27; 19, р. 44].

За свідченнями Б. Шевгі, в Криму було закрито всі сільські школи кримських татар і десятки тисяч кримськотатарських дітей були позбавлені можливості отримувати освіту [20, р. 9-10]. Згодом Ч. Челебієв описав ці події в новелі «Молитва ластівок».

Ця новела є автобіографічною розповіддю автора про його життя в дитячі та юнацькі роки. Разом з тим, цей твір пронизано однією ідеєю – перемоги вищої справедливості. Цю думку він і зашифрував у самій назві новели – «Молитва ластівок». Ластівки - посередники між людиною і небом, своєю молитвою, наведеною в оповіданні, наполегливо повторюють, що рано або пізно, але замість тих «хто ще не увірував і не здатний відрізнити добро від зла, Всевишній надішле тих, хто ввірував» [25].

Новела «Молитва ластівок» дозволяє уточнити основні етапи навчання і виховання Ч. Челебієва, становлення його кращих моральних рис патріота свого народу. В початковій сільській школі він навчався п'ять років, а потім її залишив. Навчання залишило неприємні спогади у Ч. Челебієва на все життя. «Школу я відвідував довго. Всі селянські діти ходили до цієї темної приишкової до землі дитячої тюрми. Із дому виходили ще на світанку, ще до того, коли починали співати птахи, захопивши із собою торбину, в якій наші мами турботливо клали хліб із

шматком свіжого, збитого на пасовищі масла або із густою білою сметаною. Це ми їли, коли нас відпускали на обід. Опустившись на коліна і підгорнувши під себе ноги, ми сиділи на старій драній повстині, на холодній кам'яній підлозі, так як і ластівки, що розмістилися рядами на жердках під стелею, в таких же, як у них, чорних курточках і маленьких чорних шапочках. Тільки ми внизу, а вони - зверху». І далі. «Від того, що ми постійно запиналися, не могли прочитати правильно, обличчя вчительки становилося червоним від злості, на шиї набрякалися вени; ціпок хльоскав по наших пальцям...» [26, с. 155-156].

Зовсім інші спогади залишилися у Ч. Челебієва від навчання у мектебе-руштіє. «Зайшовши у високі двокрилі білосніжні двері, ми опинилися в школі. Мене зразу ж охопила якась незрозуміла світла радість. Із великих вікон через довгі білі занавіски випромінювалося сонячне світло. По класу ходив молодий вчитель у круглій чорній шапочці на голові, він читав нам, пояснював, пропонував при цьому читати і учням. Все це він пояснював такими ясними і великими словами татарської мови, що кожне його слово було так зрозуміле, так легко входило у свідомість, як би закарбовувалося в неї батоном».

«Ми навчалися рахувати, вивчали математику, історію, географію. Із історії ми дізналися про те, звідки родом самі, про близьких нам народів, про наших великих предків – про стародавніх тюрків». [26, с. 157-158].

Тяжко пережив Ч. Челебієв рішення про закриття мектебе. «Ми вийшли із школи. Пан кадїй повісив на білосніжні шкільні двері важкий чорний замок... всі діти плакали і тільки із моїх очей не з'явилося жодної сльозинки. Зараз я хотів бити, ламати, трошити... Я хотів зірвати із шкільних дверей цей важкий чорний замок. Зірвати замок – стало метою всього мого життя. Гаряча кров закипала у жилах, в очах темніло, у вухах лунав гул, від якого ставало страшно...» [26, с. 159].

Подальше навчання Ч. Челебієв продовжував у Сімферопольській середній школі та Бахчисарайському зенжерлі - медресе [27, с. 14].

Ч. Челебієв навчався вже в реформованому за джадидистською реформою медресе. Медресе було навчальним закладом вищого ступеню, оскільки готувало правознавців, мулл, духовних вчителів для мектебе і взагалі освічених людей серед мусульман, які фактично й склали прошарок національної інтелігенції.

Очоловав медресе мудеррис – ректор і діючий професор, який мав бути мусульманською духовною особою. До керівництва належали також наглядачі, які мали пильнувати за внутрішнім порядком, на одного з них покладалися обов'язки завідувача бібліотекою. Господарчу діяльність медресе контролював окремих мутевелі. До релігійного навчання студентів залучалися імам місцевої громади, хатіб і муедзин мечеті медресе. Керівництво окремо запрошувало хаджі, а для молодших сохтів ще й мулду-репетитора і хаттата – вчителя чистописання і каліграфії. В кожній навчальній групі мудеррисом призначався біюк – старший сохт і мумеїз – старший серед біюків, які мали пильнувати за порядком у приміщеннях медресе і допомагати молодшим сохтам у засвоєнні навчальних дисциплін. До обслуговуючого персоналу належали сторожа і служники [18, с. 40 – 41].

Але абсолютна більшість робіт із забезпечення діяльності мектебе виконувалася самими сохтами, оскільки теорія мусульманської просвіти дуже велику увагу приділяє проповідям трудового виховання, що має бути невід'ємною частиною навчання. В цілому ж в ісламській просвітницькій теорії освіта уявляється в якості синтезу виховання – тарбіят, навчання – таалім і перевиховання – таадіб. Ці аспекти охоплювали практично весь розвиток Ч. Челебієва в духовному, інтелектуальному, науковому і фізичному напрямках [28, с. 12-13].

Така комплексність визначення освіти ісламськими теоретиками дозволяє нам зрозуміти відсутність фахової спеціалізації у Ч. Челебієва після закінчення медресе. Він був зорієнтований на отримання релігійної освіти широкого профілю. Це дозволяло йому знайти застосування своїх знань в одній з трьох галузей суспільної діяльності – духовній, правознавчій, педагогічній, що в мусульманському світі перекривало практично всю гуманітарну сферу соціальних відносин.

Уже в школі Ч. Челебієв відрізнявся інтелігентністю, талантом і гарною поведінкою. Як свідчить А. Соисаль, «він ніколи не приймав участь в шкільних витівках і пустих іграх, був замкнутий, тримався осторонь від шкільного гамору, не мав багато друзів. Вже в цей час проявив себе як людина, на плечі якої звалиться тягар важких рішень. Окрім шкільних предметів, його цікавила газета І. Гаспринського «Тержиман» і книжки, які видавалися в Стамбулі. Згодом він почав вивчати російську мову». [29, с. 68-69].

Після закінчення зенжерлі-медресе Ч. Челебієв продовжує підвищувати свій загальноосвітній рівень шляхом самоосвіти. Велику роль у формуванні його особистого світогляду відіграла газета «Тержиман» («Перекладач»), яку редагував видатний кримськотатарський письменник, педагог і громадський діяч І. Гаспринський. Як свідчать віднайдені матеріали, вперше знайомство Ч. Челебієва з цим друкованим органом відбулося в шкільні роки. Газета протягом багатьох років систематично пропагувала нові, доцільні методи в шкільній науці для татар і нові передові ідеї в мусульманському житті. Навколо газети об'єднувалася кримськотатарська інтелігенція, письменники, поети, на її шпальтах друкувалися кращі поетичні та прозові твори І. Гаспринського, Хабібুলли – ефенді, І. Леманова, О. Акчокракли, С. Айвазова та першого кримськотатарського драматурга А. Озенбашли [30, с. 38].

На початку ХХ ст. газета «Тержиман» стала наймогутнішим чинником подолання правового нігілізму в мусульманському середовищі, підвищення рівня правової культури кримськотатарського народу.

З огляду ж на те, що одночасно „Тержиман” стала для Ч. Челебієва найціннішим джерелом із вивчення історії політико-правової думки кримськотатарського народу, зосередимось на розгляді її окремих тематичних блоків, що, на наш погляд, досить яскраво відбивають і процес суспільно-політичної інституалізації кримських татар.

Інша газета «Ватам хадимі» (слуга батьківщини), яку А. Кримський вважав за конкурентну з «Тержиманом» [30, с. 31] також стала для Ч. Челебієва важливим джерелом у зміцненні і отриманні упевненості його революційних радикальних поглядів. Газета виходила чотири рази на тиждень і мала під своїм логотипом досить красномовний епіграф із хадиси Пророка: „Любов до Батьківщини – частина Віри”. Часопис містив статті на гострі суспільно-політичні теми, зокрема такі, що досить негативно висловлювалися на адресу самодержавства. В результаті, проіснувавши пів року, восени 1906 р. „Ватан хадимі” була закрита. В листопаді 1907 р. її вдалося відновити, але ненадовго – лише до травня 1908 р.

В останній період свого існування газета виходила щотижня. Основними напрямками її діяльності редакція визначала як політичний – активне залучення кримських татар до політичного життя країни, підвищення їхньої національної самосвідомості; класовий – боротьба з царатом за республіканську форму правління; соціальний – вирішення питання наділення кримськотатарських селян землею; феміністський – розширення прав жінок у мусульманській спільноті; мовний – розвиток єдиної літературної тюркської мови на основі османської; просвітянський – перемога джадидистської реформи в системі освітніх закладів кримських татар [23, с. 95].

Відомий дослідник творчості Ч. Челебієва Ю. Кандимов звертає увагу на те, що на початку першої російської революції 1905-1907 рр. Ч. Челебієв не тільки знайомився із брошурами російських революціонерів, а й таємно розповсюджував їх в Криму [27, с. 15].

Він починає розуміти, що для того, щоб змінити життя кримських татар потрібно спочатку їх розбудити та переконати в тому, що майбутнє залежить від них самих. Цю точку зору підтримують і інші дослідники творчого доробку, державної та релігійної діяльності Ч. Челебієва [31].

Таким чином, маємо зазначити, що в ході Першої російської революції відбувається еволюція політико-правових поглядів Ч. Челебієва від ліберальних, які передбачали конституційно-парламентське реформування багатонаціональної Росії до більш радикальних революційних поглядів. Він стає прихильником політичної течії в кримськотатарському русі, яка ставила за мету питання про зміну державного ладу Російської імперії.

Список джерел та літератури:

1. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961
2. Türkçe sözlük/ Türk Dili Kurumu yayınları. – Ankara. 1988. Cilt 1.
3. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
4. Абдуллаев И. Генеалогическая история и земельные владения предков Номана Челебиджихана. (Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры. Материалы Международной конференции 28-29 мая 1999г.) – Симферополь, 2001.
5. ДААРК. – Ф. 27. – Оп.1. – Спр. 4053.
6. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 889.
7. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 861.
8. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 247.
9. ДААРК. – Ф. 377. – Оп. 19. – Спр. 676.
10. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8149.
11. ДААРК. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 1016.
12. ДААРК. – Ф. 315. Оп. 1. – Спр. 1239.
13. ДААРК. – Ф. 456, Оп. 1. – Спр. 431.
14. ДААРК. Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 8149.
15. Советский энциклопедический словарь. – М. 1992.
16. Otar İbrahim. Çelebicihan/ Emel. 1968. – 44; C.S. Kırimer. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
17. Cafer Seydamet Kırimer. Nurlu qabirler. –1961.
18. Ганкевич В. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этносоциальных учебных заведений таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – 162 с.
19. Otar İbrahim. Çelebicihan/ Emel. 1968.
20. Bektore Şevqî. Antlı qurban// Kırım. – Ankara, 1961.
21. Ülkusal Mustecip. Kırım Türk-tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını) İstanbul.–1980.
22. Пословицы, поговорки крымских татар/Под ред. А. А. Самойлович и А. А. Флева. – Симферополь: Изд. Таврического губернского земства, 1914.
23. Тимошук О. В., Таран П. С. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.
24. Kırimer Cafer Seydamet (30).
25. Коран. Сура 77. «Посылаемые»
26. Н. Челебиджиханнъ Бедий Эсерлери Къарыпгъачлар дуасы. У кн.: Къандым Юнус. Курем мей.
27. Къандым Юнус. Курет мейданыны от базмаз...(Монография). – Симферополь: Къырым девлет окъув – педагогика нешряты, 2002. – 256 с.
28. Ганкевич В.Ю. Крымскотатарские медресе. – Симферополь, 2001. – 75 с.

*ЕТНІЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОГО СВІТОГЛЯДУ Ч. ЧЕЛБІЄВА*

29. Соысаль А. Челеби Джихан, герой крымскотатарского народа: XX годовщина смерти Челеби Джихана // Идель. – 1994. - № 11 – 12.
30. Крымский А. Ю. Литература крымских татар/ Республиканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського; упорядник, автор вступної статті О. І. Губар; автор приміток І. А. Керімов; перекладач на кримськотатарську мову Н. С. Сейтя'єв. – Сімферополь: Доля, 2003.
31. Абдураманова Ш. Народ мой, для тебя я жил...// Осад. – 1999. – № 1. – с. 38; Зарубин А. А он мятежный...// Крымский комсомолец. – 1998, 23 февраля; Соысаль А. Челеби Джихан, герой крымскотатарского народа: XX годовщина смерти Челеби Джихана // Идель. – 1994. - № 11 – 12. – с.68.

Поступила в редакцию: 12.12.2006 г.